

І. К. СВЕШНИКОВ

Пам'ятки Милоградської
культури
в басейні р. Горинь

Кінець бронзової і початок залізної доби Західної Волині вивчений ще недостатньо. Зокрема, слабо досліджений басейн р. Горині, з цього періоду відомо лише кілька поселень, білогрудівської культури¹ і окремі пам'ятки так званого могильнянського типу², а в 1963 р. відкрито поселення поморської культури³. В останні роки стало можливим виділення на цій території групи пам'яток милоградської культури. Могильнянки цієї культури вперше досліджувались польськими археологами в 30-ті роки поблизу с. Забороль Ровенської області⁴. В 1950-ті роки ряд пам'яток милоградської культури розвідано і розкопано Ю. В. Кухаренком біля устя Горині⁵, а в 1952 р. близько с. Корост Ровенської області виявив і частково дослідив В. І. Канівець⁶. Працями Ровенської археологічної експедиції Львівського інституту суспільних наук під керівництвом автора цієї статті в 1959—1964 рр. в середній течії Горині було виявлено ряд поселень і один ґрунтовий могильник⁷. Завдяки цим роботам зараз в басейні Горині відомо 30 поселень, три ґрунтових і сім курганных могильників та шість пунктів випадкових знахідок кераміки милоградської культури (рис. 1).

Поселення милоградської культури у вказаному районі, як правило, розташовані на високих берегах річок та озер. Культурний шар залягає на глибину 0,4—0,6 м від поверхні ґрунту. Він порівняно слабо насичений уламками кераміки, кістками тварин і крем'яними відщепами та знаряддями. В жодному випадку не зазначено слідів земляних укріплень навколо поселень. Поселення неподалік сіл Городок і Великий Олексин перевірено невеликими розкопками.

На поселенні поблизу Великого Олексина досліджено 340 м² суцільної площі. Стверджено, що культурний шар, який залягав до глибини 0,6 м від поверхні ґрунту, значно пошкоджений могильником XIV—XV ст. та окопами часу Великої Вітчизняної війни. На дослідженій площі відкрито залишки наземного або частково заглибленого в землю житла, що простягалось на глибині 0,55—0,85 м від сучасної поверхні завдяки темнішому забарвленню ґрунту. Темна пляма на місці житла мала форму неправильного прямокутника, розміром близько 2,9×3,5 м, з овальним виступом у північному куті і була орієнтована по лінії схід—захід (рис. 2). В її межах в основному концентрувались культурні залишки. На глибині 0,9 м від поверхні ґрунту на площі житла виявлено сліди невеликих гостро затесаних знизу кілків, що входили в конструк-

¹ С. С. Березанська. Кераміка білогрудівської культури.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 67—69.

² М. Ю. Смишко. Погребення раннежелезного века в с. Могильня Ровенской области.— КСИА, вып. 7. К., 1957, стор. 54—57; О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 22—35.

³ Л. І. Крушельницька. Поселення поморської культури у Ровенській області.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 194—198.

⁴ Z otchłani wiekow, VII. Poznań, 1932, стор. 87; T. Sulimirski. Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. London, 1968, стор. 165—167.

⁵ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века на территории Полесья.— Археология СССР. САИ, вып. Д 1-29. М., 1961, стор. 21—24.

⁶ Там же, стор. 69.

⁷ І. К. Свешніков. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь.— XXXIX наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи університету за 1964 рік. Тези доповідей. Львів, 1965, стор. 64.

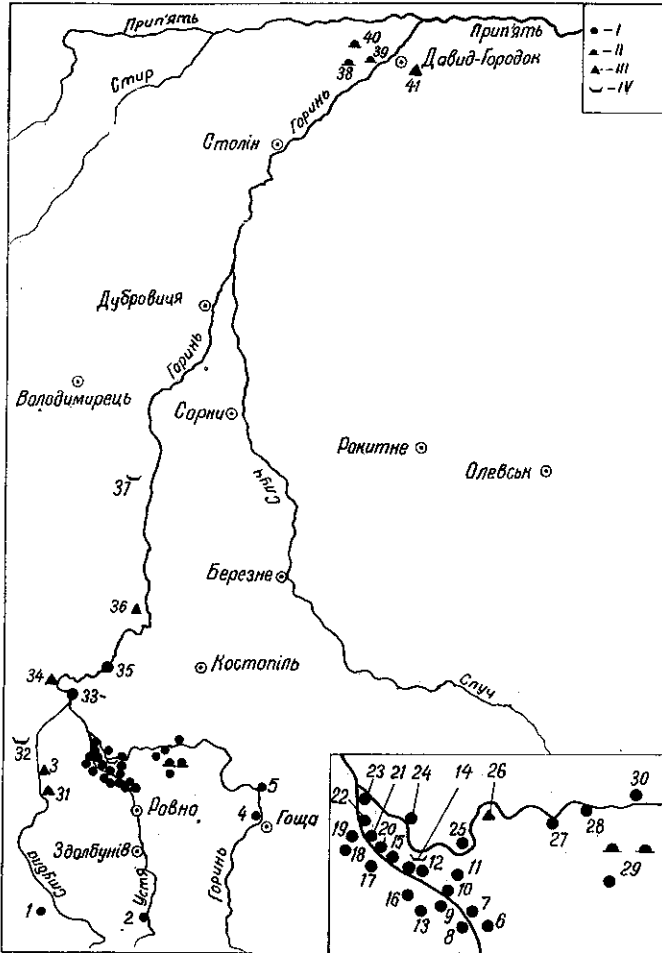

Рис. 1. Схема поширення пам'яток милоградської культури в басейні р. Горинь:

I — поселення; II — курганий могильник; III — випадкові знахідки; IV — ґрунтовий могильник.

1 — Мирогоща; 2 — Лебеди; 3 — Диків; 4 — Горбаків; 5 — Воскодавці; 6 — Шпанів; 7 — Великий Олексин (Кар'єр); 8 — Великий Олексин (Мочалки); 9 — Великий Олексин (За річкою); 10 — Зозів (Кут); 11 — Зозів (Новини); 12 — Зозів (Маловиця); 13 — Городок (Клем'янтів); 14 — Городок (Кургани); 15 — Городок (Кут); 16 — Понель; 17 — Обарів; 18 — Бронне (Панський сад); 19 — Бронне (Над заплавиною); 20 — Караєвичі (Солоний рів); 21 — Караєвичі (Вадитини); 22 — Караєвичі (Гаї); 23 — Оржів; 24 — Митків; 25 — Хотин; 26 — Ходоси; 27 — Сергіївка; 28 — Волошки; 29 — Забороль; 30 — Пухова; 31 — Пересопниця; 32 — Дерев'яне; 33 — Дюсин; 34 — Деражне; 35 — Чудви; 36 — Збуж; 37 — Корост; 38 — Боб Дубинецький; 39 — Вулька Орея; 40 — Дубой; 41 — Велемичі.

цію стін житла і підтримували його дах. Вони мали в плані вигляд округлих або овальних чорних плям, діаметром 0,08—0,12 м, а у вертикальному розрізі — форму обернутих вершинами вниз трикутників, що сягали вглиб на 0,10—0,15 м від рівня долівки житла.

У східній частині житла відкрито рештки глинобитної куполовидної печі, виліпленої з материкової глини. Округла чернь печі, діаметром 1—1,1 м, знаходилась на глибині 0,88 мм від поверхні ґрунту і складалась з шару міцно випаленої глини, завтовшки 0,03—0,05 м. Випалені до червоного кольору стінки печі, завтовшки 0,1 м були зруйновані і лише з південного її боку збереглись до висоти 0,3 м від рівня черені. Біля краю черені знайдено уламки великої посудини (рис. 3, 8).

У південно-західній частині житла виявлено рештки зруйнованого вогнища чи печі у вигляді скупчення кусків печини на площі близько $0,2 \times 0,4$ м, а поруч з ними — скупчення попелу, що мало неправильно овальну форму, розміром близько $0,4 \times 0,9$ м і залягало шаром завтовшки $0,08-0,1$ м. За межами житла, на схід від нього, знаходилося друге скупчення печини, розміром $0,45 \times 0,6$ м, та попелу — $0,35 \times 0,9$ м і завтовшки $0,1$ м.

На площі житла виявлено уламки посуду, кілька крем'яних відщепів, фрагмент крем'яного розтиральника, невелике глиняне грузило (рис. 3, 3), тваринні кістки та черепашки річкових молюсків.

Житло за своєю формою, розмірами та особливостями конструкції (виступ у північному куті, сліди дерев'яних кілків) аналогічне житлам милоградської культури у Південній Білорусії⁸.

На поселенні в ур. Кургани недалеко від с. Городок досліджено 240 м² суцільної площі. Виявлено рештки наземного житла і сліди шести господарських ям. Контури житла чітко не простежувались. Воно було овальним або прямокутним в плані, розміром близько $1,5 \times 3,5$ м, орієнтованим зі сходу на захід. У західній частині житла відкрито розвал шматків печини від зруйнованої печі. Біля західного боку житла, на віддалі $0,2$ м від розвалу печі, знаходилась кругла

яма, яка, можливо, входила у конструкцію житла, діаметром близько $1,4$ м та глибиною $1,25$ м від сучасного рівня ґрунту. У заповненні ями знайдено крем'яні відщепки та уламки кераміки (рис. 4, 1), а на площі житла — кам'яний розтиральник (рис. 4, 11), тваринні кістки та уламки кераміки, в тому числі — фрагмент горщика, орнаментованого на короткій шийці трикутними заглибленнями (рис. 4, 4). На віддалі ($0,9-8$ м) від житла відкрито сліди ще п'яти ям неправильно округлої форми, діаметром до $1,3$ м і глибиною близько 1 м від поверхні. В ямках знайдено крем'яні відщепки, кінцевий скребок на масивній крем'яній пласти-

Рис. 2. План і розріз житла на поселенні біля с. Великий Олексин.

I — План житла; II — розріз площі житла по лінії А—Б; III — розріз печі по лінії В—Г.
1 — контури затемнення ґрунту на місці житла; 2 — сліди дерев'яних кілків; 3 — чернь печі; 4 — стінки печі; 5 — печина; 6 — скупчення попелу; 7 — горщик; 8 — гумус; 9 — чорнозем; 10 — культурний шар; 11 — затемнення ґрунту на місці житла; 12 — материк.

⁸ О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, рис. 11, 1, 3.

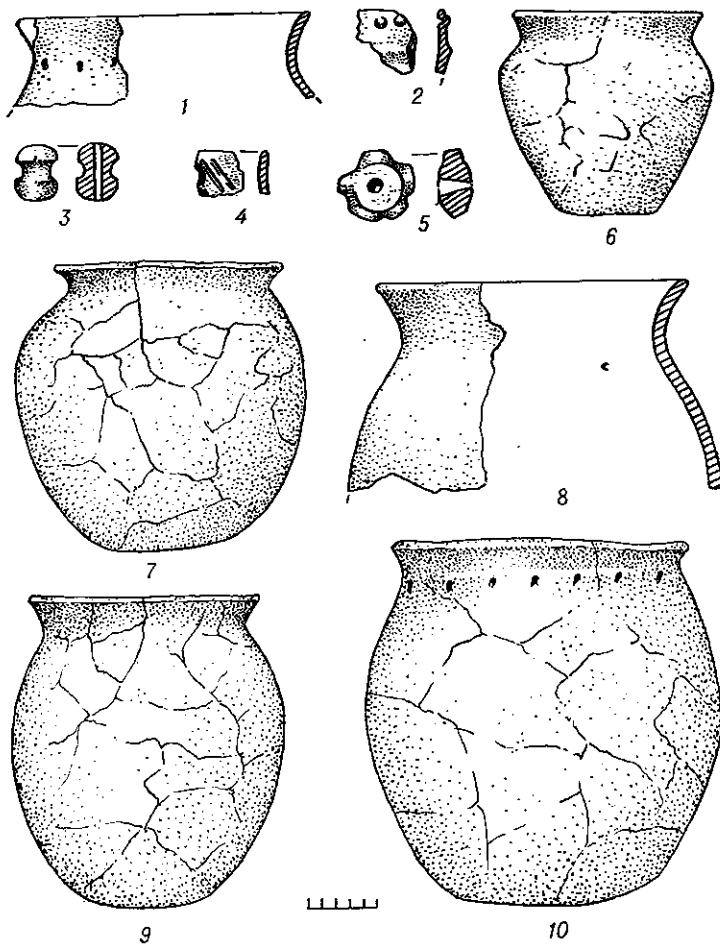

Рис. 3. Кераміка з поселень і поховань в басейні р. Горинь:
 1 — с. Хотин; 2 — с. Бронники; 4 — с. Зозів; 3, 8 — с. Великий Олексин;
 5 — с. Мирогоща; 6, 10 — с. Збуж (випадкова знахідка); 7, 9 — Курган
 № 5 поблизу с. Заборозь.

ні (рис. 4, 15), кам'яний розтиральник (рис. 4, 12), тваринні кістки та уламки кераміки. Із знайдених в культурному шарі поселення уламків посуду вдалось реставрувати один цілий горщик (рис. 5, 10).

Могильник неподалік с. Городок розташований на північний схід від поселення. Розташування окремих поховань на схилах першої і другої надзаплавних терас р. Устя підтверджує ґрунтовий характер могильника. Поховання залягають на невеликій глибині (0,3—0,7 м від поверхні), вони дуже пошкоджені оранкою. В момент дослідження зафіксовано близько 18 місць поховань, повністю зруйнованих, а на їх місці зібрано лише розрізнені людські кістки, уламки посуду та крем'яні знаряддя (рис. 5, 2, 4). В одному знищеному оранкою похованні знайдено розбитий горщик, який вдалось реставрувати (рис. 5, 6). Розкопками 1961 р. на могильнику досліджено п'ять поховань, в яких виявлено від одного до чотирьох випростаних, орієнтованих головами на схід кістяків.

Поховання № 1. На глибині 0,65 м від поверхні ґрунту лежав головою на схід випростаний кістяк дорослої жінки. Череп похованої знищено глибокою колією польової дороги. На цьому кістяку лежали два інші, від яких збереглись лише перемішані і поламані кістки, в то-

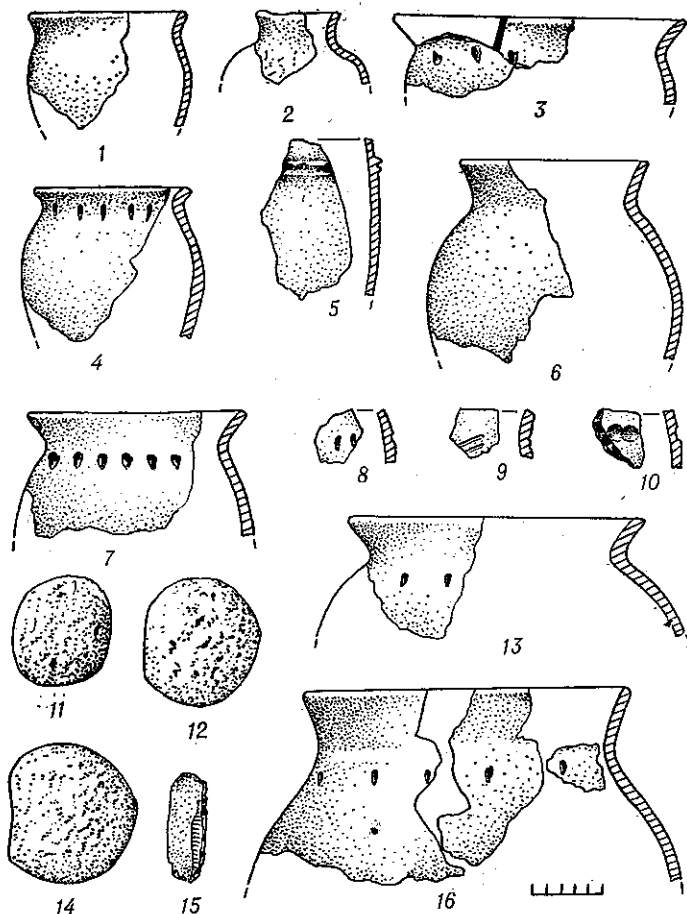

Рис. 4. Речі з поселення поблизу с. Городок.

му числі — половина нижньої щелепи старої людини та нижня щелепа людини віком 30—40 років. Судячи за положенням кісток ніг, які частково зберегли анатомічний порядок, ці поховання орієнтовані головами на схід. Біля колін знайдено уламки черепа, кілька хребців та ребер дитини. В похованні знайдено три невеликі уламки посудин милоградської культури.

Поховання № 2. На глибині 0,42 м від поверхні відкрито пошкоджені оранкою кістяки двох дітей 8—10 років, що орієнтовані головами на схід. Між ними, але дещо вище лежав кістяк підлітка 12—14 років також у випростаному стані, орієнтований головою на схід. Черепи і більшість кісток похованих пошкоджені під час земляних робіт. Серед кісток знайдено уламки трьох горщиків, з яких лише один зберігся у значній своїй частині (рис. 5, 8).

Поховання № 3. Виявлено на віддалі 5 м на південний схід від поховання № 2. Воно повністю зруйноване. Серед кісток похованого знайдено уламки горщика, форму якого на основі збережених фрагментів відтворити важко.

Поховання № 4. Виявлено на відстані 37 м на південний схід від поховання № 3. На невеликій глибині знайдено розрізнені кістки дорослої людини, похованої головою на схід у випростаному стані. Біля ніг похованого стояв горщик, що зберігся лише у своїй нижній частині. Він мав рівне, з обім'ятими краями дно, діаметром 9 см.

Поховання № 5. Знаходилось за 7 м на захід від поховання

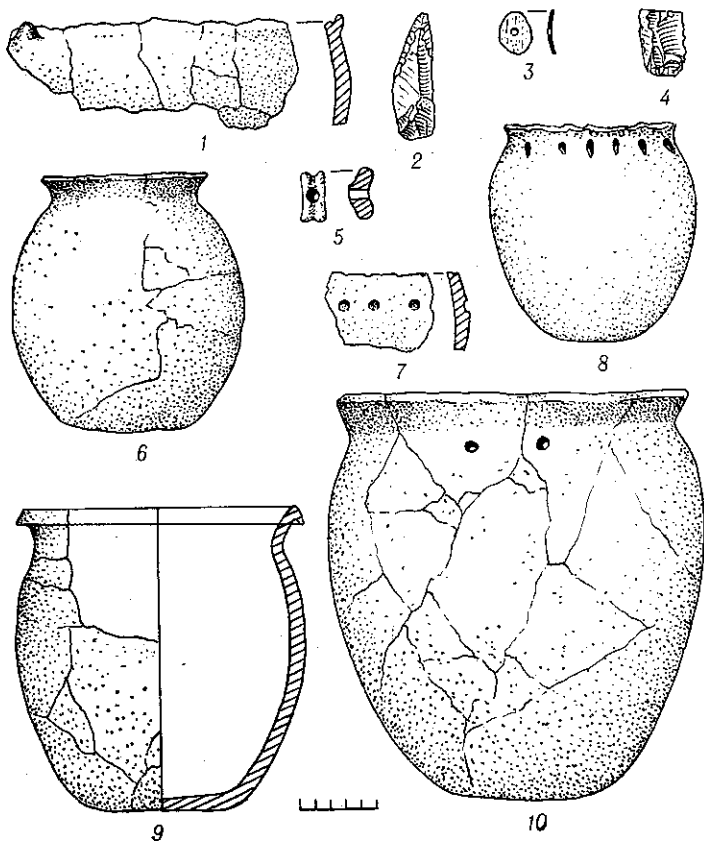

Рис. 5. Речі з поселення і могильника поблизу с. Городок.

№ 4. На невеликій глибині лежали переважно зміщені і поламані кістки дорослої людини, похованої у випростаному стані, головою на схід. Речей біля похованого не знайдено.

До ґрунтових могильників милоградської культури з трупопокладеннями слід, очевидно, віднести й випадково виявлений в 1950 р. могильник близько с. Дерев'яне, помилково зарахований Ю. В. Кухаренком до пам'яток висоцької культури⁹. В одному з поховань цього могильника знайдено бронзові прикраси — шпильку і шийну гривню.

Досліджуваний В. І. Канівцем ґрунтовий могильник з трупоспаленнями поблизу с. Корост був розташований на розвіяній пісковій дюні. В кількох розкопаних похованнях, які залягали на глибині 0,65—0,9 м від поверхні ґрунту, перепалені людські кістки були зсіпані на дно могильної ямки або в горщик та біля нього. В одному з поховань знайдено уламок бронзового предмета, а на площі могильника — ще один розбитий горщик, бронзова шпилька та фрагмент бронзової гривні¹⁰.

Два курганні могильники недалеко від с. Забороль складались із 20—25 насипів кожний. На одному з них (ур. Глибока) розкопано вісім курганів, що відносяться до комарівської культури, скіфського періоду та милоградської культури. До неї можуть бути зараховані три кургани — один розкопаний Я. Гофманом, два інші — Т. Сулімірським (кургани № 5 і 6 — за його позначеннями)¹¹. На другому могильнику (ур. Бі-

⁹ Ю. В. Кухаренко. Из разведок в Полесье.— КСИА АН СССР, вып. 107. М., 1966, стор. 69.

¹⁰ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., стор. 69.

¹¹ Т. Sulimirski. Вказ. праця, стор. 166—167, план 42, 1, 3, 4.

чаль) Т. Сулімірський розкопав чотири кургани милоградської культури¹². Насипи округлі, діаметром 8—12 м і заввишки 0,4—0,6 м. В них зустрічалась велика кількість крем'яних відщепів, дрібні знаряддя з кременю та уламки кераміки. На стародавньому горизонті простежено прямокутні могильні ями, розмірами близько 1×2 м і глибиною 0,4—0,6 м, орієнтовані з південного заходу на північний схід, або невеликі вогнища у вигляді скупчення деревного вугілля. В кургані № 5 на стародавньому горизонті і на дні могильної ями знайдено куски деревного вугілля, кальциновані кістки та уламки кераміки, в кургані № 8 — незначну кількість вугілля. В інших курганах слідів кістяків або перепалених кісток не виявлено, хоч із розташування інвентаря можна зробити висновок, що поховання було здійснене на стародавньому горизонті. Інвентар поховань складався з крем'яних відщепів і знарядь, цілих і фрагментованих посудин, залізних наконечників списів (знайдених в двох курганах), фрагментів бронзової прикраси. Два горщики з кургану № 5 вдалось реставрувати повністю (рис. 3, 7, 9).

Кургани поблизу с. Дубой мають округлі насипи, висотою від 0,25 до 1,7 м та діаметром від 6 до 20 м. В досліджених Ю. В. Кухаренком курганах¹³ виявлено поховання на стародавньому горизонті і в могильних ямах, розміром від 0,8×2 м до 2×4 м та глибиною 0,3—0,8 м, орієнтованих по лінії північний захід — південний схід. Поховання на стародавньому горизонті лежали на площадках, насипаних з білого піску. В більшості курганів знайдено деревне вугілля і спалені стовпи, а в курганах № 11 і 13 виявлено обвуглені дерев'яні зруби, в середині яких лежали кістяки похованих. В окремих похованнях знаходилося від одного до трьох випростаних і орієнтованих головами на південний схід кістяків. Інвентар зустрічався в насипах курганів і біля похованих. Він складався з одного крем'яного скребка, кам'яних розтиральників, глиняного посуду, залізного ножа, залізних наконечників списів, золотої сержки та кіських кісток. Деякі особливості посуду з курганів неподалік с. Дубой, зокрема наявність грушевидних горщиків з подвійними гудзами та виступами — вушками біля основи шийки, а також певна своєрідність поховального обряду, змусила Ю. В. Кухаренка виділити могильники поблизу с. Дубой в окремий локальний тип пам'яток милоградської культури.

До випадкових знахідок пам'яток милоградської культури в басейні Горині належать уламки посуду, зібрані в тих місцях де не вдалось ствердити ознак культурного шару поселень або слідів могильників. Найбільше скупчення уламків кераміки, що походили від чотирьох посудин, виявлено під насипом давньоруського кургану недалеко від с. Збуж. З цього скупчення вдалось реставрувати дві посудини (рис. 3, 6, 10). На нашу думку, до милоградської культури слід також зарахувати бронзову фігурку коня, випадково знайдену поблизу с. Пересопниця. Фігурка являє собою тварину з чотирма ногами, довгим тулубом, довгою і високою шиєю, коротким хвостом, схематично переданою головою зі слабо зазначеними вухами і очима¹⁴. Близькою аналогією цій знахідці є глиняна фігурка коня з городища милоградської культури в с. Горшків Гомельської області¹⁵.

Матеріал, зібраний розвідками й розкопками пам'яток милоградської культури в басейні середньої течії Горині, складається з кам'яних, кістяних, залізних, бронзових виробів, кераміки і тваринних кісток. З поселень і могильників осторонь Городка і Заборолія походять чис-

¹² Т. Сулімірський. Вказ. праця, стор. 167, план 41, 1—3, 6.

¹³ Ю. В. Кухаренко. Пам'ятники залізного века..., стор. 21—24, рис. 10, V, VI; 11; 12.

¹⁴ А. Szlankówna. Kilka importów staroitalskich i zachodnioeuropejskich z południowo-wschodniej Polski i Ukrainy.— Światowit, XVII, 1936/37, стор. 293, 294, рис. 1.

¹⁵ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, рис. 57.

ленні крем'яні відщепи, ножі і скребки на пластинах з дрібною ретушю на кінці або вздовж краю¹⁶ та кулясті розтиральники з пісковика.

Дві кістяні підвіски знайдено в похованні № 1 недалеко від с. Городок. Одна з них має вигляд плоскої, трохи вигнутої пластинки неправильної овальної форми з округлим отвором в центрі (рис. 5, 3), друга виготовлена з обструганої і просвердленої впоперек коров'ячої фаланги (рис. 5, 5). Близькою аналогією першій є плоска кам'яна підвіска із згаданого городища в с. Горошків¹⁷, друга належить до типу знахідок, поширених на поселеннях милоградської культури у Південній Білорусії¹⁸.

Групу бронзових виробів складають два уламки прикрас з поховань в Заборолі і Корості (їх опис в літературі відсутній), дві шпильки з поховань поблизу сіл Корост і Дерев'яне, виготовлені з округлого в поперечному розрізі дроту з загостреним кінцем і кільцевидною голівкою, розклепаною на кінці і загнутою в мале вушко¹⁹, гривня з округлого в перетині дроту з розклепаними, закінченими поперечними циліндричними вушками-кінцями, орнаментованими мотивом ялинки з поховання близько с. Дерев'яне²⁰, уламки гривні з могильника поблизу с. Корост, прикрашеної псевдовитим орнаментом²¹, та описана вище фігурка коня з Пересопниці. Численні аналогії шпилькам з кільцевидною голівкою відомі з пам'яток милоградської культури Білорусії²².

До найбільш численних знахідок на всіх пам'ятках милоградської культури в середній течії Горині належить кераміка, представлена одним типом горщика з нерівним по краях дном, яйцевидним тулубом, лійчато відігнутими вінцями (рис. 3, 1, 6—10; 4, 1—4, 6, 7, 13, 16; 5, 6, 8—10). Посуд виготовлений з глини із значною домішкою товченого перепаленого кременю; його поверхня згладжена, найчастіше залощена. Орнамент у вигляді трикутних, серцевидних або округлих заглиблень, розташований під вінцями на верхній частині тулуба посудини (рис. 3, 1, 10; 4, 3, 4, 7, 13, 16; 5, 8), рідше — на лінії найбільшої опуклості тулуба (рис. 4, 8, 10; 5, 7). Трапляються також екземпляри, прикрашені під краєм вінець скісними нарізами (рис. 3, 4; 4, 4) або перлинним орнаментом (рис. 3, 2), а біля їх основи — відтягнутим або наліпним валиком з округлими вдавленнями (рис. 3, 2; 4, 5). Один уламок великого горщика належить посудині, тулуб переходив чітким вигином у високу шийку, біля основи якої розташовано невеликий конічний гудзик (рис. 5, 1). Формам описаних посудин і їх орнаменту відомі численні аналогії з поселень милоградської культури в Південній Білорусії²³. Згадана вище посудина, орнаментована гудзиком біля основи шийки, аналогічна горщикам з могильника поблизу с. Дубой²⁴.

Крім посуду до групи глиняних виробів належить ще мале грузило з поздовжнім каналом, кулясто формованим кінцями та перехватом в середній частині з поселення у Великому Олексині (рис. 3, 3) і пряслице з п'ятьма циліндричними виступами по краю (рис. 3, 5), знайдене на поселенні близько с. Мирогоша. Обом цим знахідкам відомі аналогії на пам'ятках милоградської культури²⁵.

Характеристику матеріалу милоградської культури на основі знахідок з середньої течії Горині доповнюють результати розкопок могиль-

¹⁶ Т. Сулімирські. Вказ. праця, рис. 17, 14; 18, 1, 2, 4—6.

¹⁷ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, рис. 36, 29.

¹⁸ Там же, стор. 85, рис. 25, 7.

¹⁹ Ю. В. Кухаренко. Из разведок в Полесье, рис. 43, 2.

²⁰ Там же, рис. 43, 1.

²¹ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., стор. 69.

²² О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, рис. 37, 10—12, 14, 15; 38, 2.

²³ Там же, рис. 7, 8, 9, 12, 13; 17, 2; 41, 1, 3, 8; 44, 1, 2, 6, 7, 10, 12, 15 та ін.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, рис. 52, 19, 20; 53, 44.

ника недалеко від с. Дубой у пониззі Горині, де крім аналогічних описаним посудин²⁶ і розтиральників²⁷ було знайдено залізний ніж з дугастою спинкою і коротким черенком²⁸, залізні листовидні вістря на списи з довгою втулкою²⁹ та золоту сережку з кінцями, формованими на зразок голівки цвяха³⁰.

Аналізом кісток тварин з поселень поблизу Городка і Великого Олексина стверджено, що вони належали великій і дрібній рогатій худобі, коню, домашній свині та благородному оленю³¹. Зуби й уламки щелепи коня знайдено також у двох курганах неподалік с. Дубой.

Основою господарства племен, які залишили в басейні Горині пам'ятки милоградської культури, було, очевидно, скотарство. На це вказує ряд фактів розташування поселень переважно на піскових неродючих ґрунтах, поблизу пасовищ у заплавах річок; легкий тип жител, характерний для нетривкої осілости, зв'язаної з частим перегоном худоби на нові пасовища; перевага у кераміці посудин з округлим та нерівним дном — явище також зв'язане з нетривкою осілістю; відсутність форм посуду, характерних для землеробського господарства (зерновиків, мисок тощо); відсутність знахідок будь-яких землеробських знарядь (призначення численних кам'яних кулястих розтиральників при відсутності зернотерок неясне); численні знахідки кісток домашніх тварин на поселеннях; звичай класти в поховання кістки коня; наявність культових фігурок коня.

Наведені вище аналогії розглянутих пам'яток не залишають сумніву щодо їх приналежності до милоградської культури. Однак поселення і могильники басейну Горині відрізняє від пам'яток Південної Білорусії ряд своєрідних ознак: відсутність укріплень на поселеннях, наявність курганів та індивідуальних і групових поховань з трупопокладеннями, поховання решток кремації в урнах, звичай ставити цілі посудини в поховання, порівняно значна кількість крем'яних знарядь на могильниках і поселеннях, певні особливості у формах і орнаменті кераміки (чіткіше зазначене денце), більша різноманітність заглибленого і рельєфного орнаменту), а також домішки товченого перепаленого кремню в тісті посудин. Ці особливості свідчать про те, що пам'ятки басейну Горині становлять локальний або хронологічний варіант милоградської культури. Однак, розподіл цих ознак на локальні й хронологічні ще неможливий через відсутність датуючого матеріалу. Зокрема, велику різноманітність можна зазначити в обрядах поховань: в басейні Горині відомі ґрунтові могильники з індивідуальними й груповими трупопокладеннями (Дерев'яне, Городок), ґрунтовий могильник з рештками трупоспалення в урні і ямках (Корост), курганный могильник з індивідуальними та груповими трупопокладеннями й похованнями в обвуглених зрубках (Дубой), курганні могильники з рештками кремації на стародавньому горизонті та в могильних ямах (Забороль). Велика кількість варіантів поховальних звичаїв на порівняно невеликій території є, мабуть, доказом різночасовості цих пам'яток. Але за винятком могильника поблизу с. Дубой, зарахованого О. М. Мельниковською до найраніших пам'яток милоградської культури й датованого VI—початком V ст. до н. е.³², могильника неподалік с. Корост, що відноситься до V—IV ст. до н. е.³³ та поховання поблизу Дерев'яне, датованого

²⁶ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., табл. 1, 6, 8, 10; 2, 1, 3, 5, 9.

²⁷ Там же, табл. 2, 10.

²⁸ Там же, табл. 1, 1, 2, 5, 7; 2, 2.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, табл. 1, 7.

³¹ Аналіз проведено кандидатом біологічних наук В. І. Бібіковою.

³² Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., стор. 11; О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 49.

³³ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 51.

Ю. В. Кухаренком VII—VI ст. до н. е.³⁴, ми не маємо достатніх підстав для визначення хронології інших пам'яток милоградської культури в басейні Горині. Значна кількість крем'яних знарядь в інвентарі цих пам'яток, відсутність укріплених поселень і наявність курганів (що О. М. Мельниковська вважає ранньою ознакою), здається, підтверджують думку цієї дослідниці, яка датує південні пам'ятки милоградської культури періодом з кінця бронзової доби до V—IV ст. до н. е., розглядаючи їх як більш ранні в порівнянні з пам'ятками Південної Білорусії які, згідно з її хронологією, відносяться до VI ст. до н. е.— I ст. н. е.³⁵

У нашому розпорядженні немає також даних для вирішення питання про виникнення в басейні Горині милоградської культури, історичну долю її племен та їх етнічну належність. Здобуття нових матеріалів, які допомогли б розв'язати ці питання, є завданням майбутніх досліджень. Район поширення милоградської культури на Західній Волині, мабуть, не обмежується басейном Горині. Однак, відсутність систематичних досліджень в басейні Стиру та у верхів'ях Прип'яті не дає змоги відповісти на це питання. Зараз пам'ятки милоградської культури на Західній Волині відомі лише в басейні середньої та нижньої течій Горині. Їх було виявлено у таких місцевостях (рис. 1)³⁶:

с. *Михнів Ізяславського району, Хмельницької області*. Розвідкою Дністровсько-Волинської археологічної експедиції під керівництвом М. О. Тиханової у 1961 р. в ур. Білий Камінь знайдено в заповненні давньоруської землянки окремі уламки кераміки милоградської культури³⁷;

1) с. *Мирогоща Дубнівського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Городище (південно-східний схил підвищення, на якому знаходиться давньоруське городище) над заплавиною колишнього озера, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції Львівського Інституту суспільних наук у 1963 р. Підйомний матеріал зберігається в Інституті суспільних наук та в археологічній колекції школи с. Мирогоща;

2) с. *Лебеді Здолбунівського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Коло безодні (південно-східний схил високого лівого берега р. Устя), відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р. Підйомний матеріал зберігається в Інституті суспільних наук у Львові;

3) с. *Диків Ровенського району, Ровенської області*. Розвідкою Ю. М. Захарука на високому березі р. Стубли зібрано кілька уламків кераміки;

4) с. *Горбаків Гоцанського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Над Городищем (схил лівого берега р. Горинь над болотом під назвою Городище), відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

5) с. *Воскодави Гоцанського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Загорбів (невисокий мис правого берега р. Горинь), відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

6) с. *Шпанів Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Павлівщина на підвищеному схилі правого берега р. Устя, над колгоспними ставами, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

7—9) с. *Великий Олексин Ровенського району, Ровенської області*. Три поселення, розташовані в урочищах Кар'єр і За річкою (підвищення

³⁴ Ю. В. Кухаренко. Из разведок в Полесье, стор. 113.

³⁵ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 161—168.

³⁶ Матеріали пам'яток, відкритих під час розвідок на пунктах (1—22; 24—28; 30, 33, 35), зберігаються в Інституті суспільних наук у Львові.

³⁷ Зберігаються у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР.

на правому березі р. Устя) та Мочалки (східний схил лівого берега р. Устя), відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1961 р. Поселення в ур. Кар'єр досліджувалось у 1962 р. розкопками цієї експедиції. Відкрито рештки одного житла;

10—12) *с. Зозів Ровенського району, Ровенської області*. Три поселення в урочищах Кут, Новини і Маловиця (підвищення на правому березі р. Устя), відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1960—1962 рр. Шурфуванням у 1961 р. поселення в ур. Маловиця та розкопками 1961—1963 рр. поселення в ур. Кут стверджено багатощаровий характер цих пам'яток.

13—15) *с. Городок Ровенського району, Ровенської області*. Три поселення в урочищах Клем'янтів (підвищення на лівому березі р. Устя), Кургани і Кут (перша висока надзаплавна тераса на правому березі Устя) та ґрунтовий могильник в північній частині ур. Кургани на першій і другій надзаплавних терасах правого берега Устя, відкриті Ровенською археологічною експедицією в 1959—1962 рр. У 1960—1961 рр. ця експедиція провела розкопки багатощарового поселення в ур. Кургани (відкрито одне житло та ряд господарських ям) та зв'язаного з ним могильника (досліджено 5 поховань);

16) *с. Понябелі Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Курганки (мис над заплавиною лівого берега р. Устя), відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

17) *с. Обарів Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Під могилою (підвищення над заболоченою низовиною), відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1959 р.³⁸;

18—19) *с. Бронне Ровенського району, Ровенської області*. Два поселення в ур. Панський сад (підвищення на лівому березі р. Устя) та на південному схилі високої надзаплавної тераси лівого берега Устя біля залізниці, відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1959 і 1962 рр.;

20—22) *с. Караєвичі Ровенського району, Ровенської області*. Три поселення в різних пунктах високого правого берега р. Устя в урочищах Солоний рів, Вадитини та Гаї, відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1961 р. Одночасно проведено шурфування поселення в ур. Солоний рів, яким стверджено погану збереженість культурного шару й зібрано різночасовий матеріал (стжижовської та милоградської культур);

23) *с. Оржів Ровенського району, Ровенської області*. Поселення на лівому березі р. Горинь в ур. Обарівщина, відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1966 р. Підйомний матеріал зберігається у Ровенському обласному краєзнавчому музеї;

24) *с. Митків Ровенського району, Ровенської області*. Поселення на високому правому березі р. Горинь в ур. Колонія, відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1961 р.;

25) *с. Хотин Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Ставище (підвищення в заплавіні правого берега р. Горинь), відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

26) *с. Ходоси Ровенського району, Ровенської області*. Розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р. на мисі лівого берега р. Горинь біля сільського кладовища зібрано кілька уламків посуду милоградської культури;

27) *с. Сергіївка Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Города на високому мисі лівого берега р. Горинь, відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

³⁸ М. А. Пелешин. Нові матеріали до археологічної карти Волині.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 144. У цій публікації зібрану на поселенні кераміку автор відносить до комарівської культури.

28) *с. Волошки Ровенського району, Ровенської області*. Поселення на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Горинь на північний схід від села, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

29) *с. Забароль Ровенського району, Ровенської області*. Два курганні могильники, розташовані в урочищах Глибока і Бічаль, досліджувані розкопками Я. Гофмана (1931 р., один курган) та Т. Сулімського (1936 р., 6 курганів)³⁹, поселення на північному і західному берегах ставка, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1959 р.⁴⁰ Матеріал з розкопок Я. Гофмана зберігається в колекції монастиря у Белянах близько Варшави, з розкопок Т. Сулімського — у Краківському археологічному музеї, з розвідки 1959 р. — в Інституті суспільних наук у Львові;

30) *хут. Пухова с. Олександрія Ровенського району, Ровенської області*. Поселення на високому правому березі р. Горинь, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

31) *с. Пересопниця Ровенського району, Ровенської області*. До великої Вітчизняної війни у Луцькому музеї зберігалась бронзова фігурка коня, випадково знайдена на полі поблизу села⁴¹. Під час війни вона загубилась;

32) *с. Дерев'яне Ровенського району, Ровенської області*. Грунтовий могильник, відкритий у 1950 р. Інвентар зруйнованого в 1960 р. поховання (бронзові шпилька і гривна) зберігається у Ровенському обласному краєзнавчому музеї⁴²;

33) *с. Дюксин Костопільського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Лука (перша надзаплавна тераса правого берега р. Горинь), відкрита розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1960 р.;

34) *с. Деражне Костопільського району, Ровенської області*. Розвідкою О. І. Тереножкіна на площі могильника комарівської культури знайдено окремі розбиті посудини милоградської культури⁴³. Матеріал з розвідки зберігається в Інституті археології АН УРСР;

35) *с. Чудви Костопільського району, Ровенської області*. Поселення на схилі правого берега р. Горинь в ур. Піски. Розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1961 р. з поверхні розвіяних дюн на площі поселення зібрано матеріал стжижовської культури та уламки кераміки милоградської культури;

36) *с. Збуж Костопільського району, Ровенської області*. У 1958 р. під час розкопок археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом автора, проведених на курганному давньоруському могильнику, розташованому на плато високого лівого берега старого русла р. Горинь, в насипах курганів № 4 і 12 в ур. Турія знайдено окремі уламки посудин милоградської культури, крем'яні пластини, фрагмент крем'яної клиновидної сокири. Під насипом кургану № 4 на межі стародавнього чорнозему і материка виявлено скупчення уламків чотирьох посудин милоградської культури без будь-яких ознак поховання або культурного шару поселення. Цей матеріал зберігається у Львівському історичному музеї;

37) *с. Корост Сарнинського району, Ровенської області*. Грунтовий могильник з рештками трупоспалень в урні та ямках, виявлений і частково досліджений у 1962 р. В. І. Канівцем в ур. Одринки на піщовому мисовидному підвищенні на березі Горині. Крім посуду на площі могиль-

³⁹ Т. Сулімський. Вказ. праця, стор. 165, 167.

⁴⁰ М. А. Пелешин. Нові матеріали..., стор. 114.

⁴¹ А. Szlankówna. Kilka importów starożytnych..., стор. 239—294, рис. 1.

⁴² Ю. В. Кухаренко. Из разведок в Полесье.— КСИА АН СССР, вып. 107, стор. 113, рис. 43.

⁴³ О. Н. Мельникова. Вказ. праця, стор. 51.

ника знайдено бронзові прикраси — підвіску, шпильку і уламки гривні⁴⁴. Матеріал зберігається в Інституті археології АН УРСР в Києві;

38) с. Бор Дубинецький Столінського району, Брестської області. Курганний могильник (близько 20 насипів), виявлений розвідкою Ю. В. Кухаренка в 1956 р. і зарахований ним до пам'яток типу могильника поблизу с. Дубой⁴⁵;

39) хут. Вулька Орея Столінського району, Брестської області. Курганний могильник (близько 20 насипів), виявлений в ур. Гуляшево поле розвідкою Ю. В. Кухаренка в 1956 р. і зарахований ним до пам'яток типу могильника в с. Дубой⁴⁶;

40) с. Дубой Столінського району, Брестської області. Три курганних могильники, по 20—60 насипів у кожному, розташовані на піскових підвищеннях серед заболоченої низовини в урочищах Задубення, Ваулін та на схід від села. У 1955—1956 рр. Ю. В. Кухаренко розкопав на найбільшому з цих могильників (ур. Задубення) 13 курганів з трупокладеннями. Інвентар поховань (крем'яні, кам'яні, залізні вироби, золота сережка та кераміка) зберігається у Пінському та Столінському краєзнавчих музеях⁴⁷;

41) с. Велемичі Давид-Городоцького району, Брестської області. На площі могильника зарубинецької культури, розкопаного в 1953—1957 рр. Ю. В. Кухаренком, знайдено окремі уламки кераміки милоградської культури⁴⁸.

И. К. СВЕШНИКОВ

Памятники милоградской культуры в бассейне р. Горынь

Резюме

Некоторые довоенные раскопки польских археологов и работы последнего десятилетия позволяют выделить в бассейне р. Горынь группу памятников милоградской культуры, представленную 30-ю поселениями, тремя грунтовыми и семью курганными могильниками, а также шестью пунктами случайных находок керамики.

Поселения расположены на высоких берегах рек и озер. Вокруг них не отмечено следов укреплений. На двух поселениях (Городок и Великий Олексин Ровенского района) проведены небольшие раскопки. Вскрыты хозяйственные ямы и остатки наземных или незначительно углубленных в землю жилищ с печами и очагами. На грунтовых и курганных могильниках, исследованных в селах Городок, Деревянное, Корост, Забороль Ровенской области и Дубой Брестской области, засвидетельствован обряд трупоположения и трупоожжения. В отдельных погребениях с трупоположениями находились от одного до четырех вытянутых костяков.

Материалы милоградской культуры из памятников в бассейне р. Горынь представлены яйцевидными сосудами с неровным дном и отогнутым венчиком, глиняными грузиками, каменными терочниками, кремневыми ножами, костяными подвесками, бронзовыми и одним золотым украшениями, железными ножом и наконечниками копий. Некоторые особенности керамики и погребального обряда в низовьях р. Горынь позволяют выделить особую группу памятников типа могильника у с. Дубой.

Основным занятием племен милоградской культуры в бассейне р. Горынь было, очевидно, скотоводство. Доказательства существования земледелия пока отсутствуют.

Ближайшие аналогии описанному материалу известны на памятниках милоград-

⁴⁴ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., стор. 69.

⁴⁵ Там же, стор. 24.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же, стор. 21—24, рис. 10, V, VI.

⁴⁸ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 190.

ской культуры Южной Белоруссии и северной части Житомирской области. Однако памятники Горыщи отличаются от белорусских рядом своеобразных признаков (отсутствие укрепленных поселений, погребения с труположениями, примесь кремния в тесте сосудов, наличие кремневых орудий), что позволяет рассматривать их в качестве локального или хронологического варианта упомянутой культуры. Имеющиеся в нашем распоряжении материалы не дают основания для их датировки, однако ряд соображений позволяет отнести их к более раннему времени, чем памятники Белоруссии, датирующиеся VI—I ст. до н. э.

Г. Ю. ХРАБАН

Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині

Головним центром зосередження пам'яток білогрудівської культури є Уманщина. Однак тут були невідомі поселення чорноліської культури. У зв'язку з цим у дослідників виникла думка про зникнення місцевого білогрудівського населення перед початком чорноліської культури¹.

Археологічними розвідками 1960—1968 рр. автором відкрито на Уманщині 32 поселення чорноліської культури (рис. 1). Основна їх частина зосереджена навколо Умані. Найбільш характерним є поселення на північний схід від Умані (Умань 20) (рис. 1, пункт 27), розташоване на лівому березі р. Уманки, на схід від автомагістралі Київ—Одеса, між Бородачевим і Гонтовим яром (рис. 2)². Високий, місцями скелястий берег над заплавою р. Уманки та миси між ярами наводили на думку, що тут ми маємо справу з городищем. Проте в напрямку поля не помітно слідів рову чи валу.

На цьому поселенні залишки жител виразно виділяються тільки на мисі, що ближче до автомагістралі, хоч є вони й далі, над заплавою Уманки, аж до Гонтового яру. Залишки жител на поверхні являють собою невеликі плями близько 12 м², на яких скупчено в значній кількості уламки ліпного посуду, по два-три невеликих гранітних каменя і зрідка глиняні прясла, шматки глиняної обмазки, крем'яні відщепи і вироби, кістки тварин.

На мисі неподалік Бородачевого яру помітно сліди 12 жител, розташованих в три ряди на віддалі 50—70 м одне від одного і від ярів. Сліди жител простежуються й далі на північ від верхів'їв яру за 70 м, а окремі уламки кераміки зустрічаються на відстані близько 400 м від берега.

На східному мисі, довжиною близько 500 м, виявлені залишки жител у чотирьох місцях³.

Кераміка з поселення Умань 20 типова для другого ступеня чорноліської культури. У глині або немає домішок, або є пісок, чи дрібна жорстка (граніт) у значній кількості. Зрідка зустрічаються уламки посуду червоно-цеглястого або жовтуватого кольору поганого випалу з мазкою поверхнею, в глині якого зовсім не видно домішок, або є лише дрібний пісок. Колір добре випаленого посуду сірий, сірувато-червоний,

¹ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 12.

² На північний схід від поселення (Умань 20), на віддалі близько 1 км, у Білогрудівському лісі вперше було виявлено пам'ятки білогрудівської культури.

³ Тут зрідка трапляються уламки кераміки Київської Русі, а біля заплави річки, над берегом гирла Гонтового яру, є навіть залишки житла IX—XI ст. н. е.